

УДК 346.1: 340.11

Т.В. Степанова, канд. юрид. наук, доцент
 Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
 кафедра адміністративного та господарського права
 Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПРАВОВА КУЛЬТУРА УЧАСНИКІВ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ

У статті досліджується вплив загальної правової культури, правосвідомості та правового нігілізму суспільства на правову культуру, правосвідомість і правовий нігілізм учасників господарського судочинства. Автор робить висновок, що правовий нігілізм не є притаманним учасникам господарського процесу. У статті розроблена ідея процесуальної правосвідомості в господарському судочинстві.

Ключові слова: права культура, правовий нігілізм, правосвідомість, господарський процес, учасники господарського процесу.

Постановка проблеми. Загальнотеоретичні поняття «права культура», «правовий нігілізм», «правосвідомість» мають важливе значення для формування особистості. Частіше за все зазначені поняття досліджують в правовому аспекті, однак актуальним представляється аналіз правової культури та пов'язаних з нею понять у процесуальному аспекті (на прикладі господарського судочинства), що є **метою** даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Раніше у своїх роботах вказаної проблеми торкалися Є. Виходець, Ю. Грошевий, Ю. Дмитрієнко, О. Зайчук, О. Константин, В. Копейчиков, О. Коч, В. Мухін, Н. Оніщенко, А. Ратінов, О. Скакун та інші дослідники. Однак системних досліджень у цьому напрямку не здійснювалося.

Виклад основного матеріалу. Поняття «правової культури» з'явилося відносно недавно, але вже багато вчених дали йому визначення. Зокрема, професор В.В. Копейчиков визначає, що права культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [1, с. 101].

Поряд з правовою культурою суспільства існує і права культура особистості, що складається із знання і розуміння права, здатності особи тлумачити зміст норм права, визначати мету прийняття певного нормативно-правового акта, сферу його дії. Але становлення правової культури особистості прямо залежить від правової культури суспільства.

Указом Президента від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 затверджено Національну Програму правової освіти населення України, де закріплюються ідеї та способи реалізації на практиці підвищення рівня правової культури населення через органи державної влади та місцевого самоврядування. Таким чином, керівництво нашої держави розуміє важливість становлення та підвищення рівня правової культури всіх верств населення України.

З іншого боку, протилежним щодо правової культури поняттям є правовий нігілізм – заперечення права як соціального інституту, системи правил поведінки, яка може успішно регулювати взаємовідносини людей; зневажливо-скептичне ставлення до права [2, с. 457]. Є. Виходець зазначає, що частіше за все зустрічається побутовий правовий нігілізм, пов'язаний з незнанням закону, але відомий і філософський правовий нігілізм, що виникає через специфіку світогляду. В той же час у правовий нігілізм може увірвати й особа, яка працює в сфері права, задля реалізації своїх неправомірних намірів [3, с. 116]. З цим не можна погодитися, оскільки в самому обґрунтуванні закладена суперечність. Як було зазначено вище, нігілізм припускає скептичне ставлення до права або навіть його заперечення. А особа, яка працює в сфері права та намагається реалізувати свої неправомірні наміри, навпаки, добре знається в правовому колі та використовує його особливості, колізії чи недоліки для реалізації таких намірів. Як приклад можна навести подання особою апеляційної скарги для відкладення моменту набрання законної сили судовим рішенням з метою його подальшого невиконання. Подаючи таку скаргу, суб'єкт чітко розуміє межі своїх повноважень, виконує формальні вимоги щодо оформлення та подання такої скарги, розуміючи, що його правові знання призведуть до певного результату – ненабрання чинності судовим актом суду першої інстанції після закінчення 10-денного строку без належних підстав (якщо підстави для скасування акту є, то питання правової культури або нігілізму взагалі

може не досліджуватися). В такому випадку не можна заперечувати щодо високого рівня правової культури такого суб'єкта, хоча і з серйозною деформацією.

Вважаємо, що правовий нігілізм не властивий учасникам господарського процесу, оскільки, з одного боку, в розгляді справи беруть участь професійні учасники (суд, адвокат, прокурор), соціальним призначенням яких є використання права як інституту врегулювання конфліктів між суб'єктами. З іншого боку, позивач, відповідач, треті особи звертаються до суду для врегулювання відносин між ними. І навіть у випадку звернення до суду з метою зловживання своїми правами, безперечно, вони визнають важливу роль права як регулятора суспільних відносин. Суд, судовий експерт, перекладач, посадові особи з'являються в процесі з метою сприяння здійсненню правосуддя, тобто для вирішення правового конфлікту, що виник між учасниками процесу. І тому навіть у випадку, якщо вказані особи є зацікавленими в певному результаті справи, вони також своїм з'явленням в процесі визнають важливу роль права та суду для вирішення конкретного спору, що визначає їх як осіб, яким не властивий правовий нігілізм.

Є. Виходець вважає, що правовий нігілізм у судовому процесі існує як серед учасників, так і серед суддів, тільки проявляється по-різному і в різних ступенях. Вона зауважує, що дуже багато правопорушень так і залишаються латентними через те, що особи, чії права порушені, про це навіть не здогадуються, чи не вбачають, що звернення з позовною заявою до суду може носити ефективний характер через високий ступінь бюрократизму, затягнення провадження, великі витрати на процесуальні дії та судовий збір та навіть, у деяких випадках, винесення судом незаконного рішення [3, с. 116-117].

Однак, з цим також не можна погодитися, оскільки сама автор зазначає, що в цьому випадку суб'єкти не звертаються до господарського суду.

Правова культура судді неможлива без високого рівня його правосвідомості та моральності. Крім того, елементами змісту поняття «правова культура судді» слід визнати його кваліфікованість і компетентність, бажання постійно оновлювати свій «багаж» правових знань, а також «правову активність», що передбачає неухильну позицію і на роботі, і в повсякденному житті, діяти й вести себе як провідник існуючих у суспільстві правових цінностей, бути прикладом законслухняності [4, с. 66].

Слід зауважити, що є представники сторін з деформованою правовою культурою, що не піклуються про результат справи, оскільки в будь-якому випадку отримають гонорар. Тому Є. Виходець пропонує змінити положення ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і справляти плату за послуги не за домовленістю сторін, а за результатами справи (і якщо рішення прийняте на користь клієнта, то призначати значно вищий гонорар, ніж за програму справу) [3, с. 117]. Видається, що вказане може вирішуватися домовленістю сторін і цілком лежить у межах цивільного права.

Одним з основних елементів правової культури є правосвідомість, яку можна розглядати як систему почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через яку відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [5, с. 91]. Правосвідомість, як форма суспільної свідомості, завжди є суб'єктивним явищем, зміст якої становлять: правові ідеї, поняття; уявлення людей про минуле чи бажане право; суб'єктивне ставлення до чинного права як феномена суспільного життя; масові емоційні реакції на право, на вчинки людей, особливо представників влади, та інші духовні елементи. Дія правосвідомості полягає в загальній правовій оцінці соціальних фактів, у судженнях про відповідність поведінки суб'єктів суспільних відносин нормам і принципам права [6, с. 539].

Визначення правосвідомості учасників процесу ґрунтується на загальних принципах правосвідомості, та є її різновидом. Правосвідомість учасників процесу можна класифікувати в залежності від різних критеріїв. Традиційно виділяють такі види правосвідомості: 1) за ступенем узагальнення: індивідуальна, групова та колективна; 2) за глибиною відображення правової дійсності виділяють: повсякденну (емпіричну), наукову (теоретичну) та професійну правосвідомість [6, с. 539-540]. Так, повсякденна правосвідомість властива позивачам, відповідачам, третім особам у справі, наукова (теоретична) – судовим експертам, що здійснюють правову експертизу. Професійна правосвідомість властива судді, адвокату, прокурору.

Традиційна класифікація виступає основою для проведення предметної (спеціальної) класифікації, зокрема, з метою виділення видів правосвідомості учасників процесу. Залежно від статусу того чи іншого учасника процесу виділяють правосвідомість: 1) судді; 2) осіб, які беруть участь у справі та зацікавлених у її вирішенні: позивач, відповідач, їх представники, адвокат, прокурор, треті особи; 3) осіб, які сприяють здійсненню правосуддя: судові експерти, переклада-

чі, секретар судового засідання, посадові особи підприємств, установ, організацій. Відмінність їх правосвідомості полягає у різному ставленні до вирішення спору на емоційному, психологічному рівні, яке обумовлює різне розуміння правових явищ та вибір моделі правової поведінки [7, с. 19].

Так, правосвідомість судді обумовлена його статусом суб'єкта, який здійснює правосуддя [8, с. 6]. Для суддів характерним є високий рівень правової ідеологізації, тобто покладення в основу правосвідомості правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ, що є основним фактором формування внутрішнього переконання судді та вирішення ним справи по суті. Правосвідомість осіб, які беруть участь у справі та зацікавлені у її вирішенні, ґрунтується на емоційному переживанні, бажанні, щоб справа була вирішена на їх користь. Для даної групи осіб, на відміну від суду, пріоритетним у процесі є не дотримання принципів справедливості, законності та здійснення правосуддя, а захист власних прав та інтересів, дотримання принципу рівності сторін. Для осіб, які сприяють здійсненню правосуддя, характерним є відсутність зацікавленості у вирішенні справи, а отже, на рівні психологічної правосвідомості вони нейтрально ставляться до процесу. Участь у процесі цієї групи осіб ґрунтується на їх повсякденній, професійній діяльності, яка безпосередньо не пов'язана з юридичною практикою. Тому їх правосвідомість доречно вважати звуженою, зокрема, виходячи з того, що їх правова поведінка обумовлена не внутрішніми переконаннями та ставленням до права та закону, а нормами професійної етики. З цього О. Коч робить логічний висновок, що вони володіють повсякденною процесуальною свідомістю, оскільки не мають професійних навичок участі в судочинстві [7, с. 19].

Правосвідомість учасників процесу можна класифікувати в залежності від професії, роду занять та рівня освіти. Так, можна виділити правосвідомість учасників, які мають юридичну освіту (професійна правосвідомість) та, які не мають юридичної освіти (повсякденна правосвідомість).

До першої групи відносяться судді, адвокати, прокурори, представники сторін, які мають вищу юридичну освіту. Це особи, які мають знання та навички, які сформувалися внаслідок одержання спеціальної (юридичної) освіти, а також під час роботи в юридичній сфері, що дозволяє даним особам не тільки знати та розуміти закон, але і використовувати його [9, с. 60]. У формально-юридичному плані еталоном професійної правосвідомості є стандарти, закріплені в національному законодавстві, в деонтичних кодексах, і ті, що встановлені міжнародним правом і розглядаються як орієнтир пошуку правової справедливості в рамках національних правових систем [10, с. 10]. Професійна правосвідомість є групувою, тобто відображає загальні інтереси як представників юридичної професії в цілому, так і окремих професійних груп: адвокатів, суддів, прокурорів, представників органів внутрішніх справ і ін.

До другої групи відносяться сторони, треті особи та особи, які сприяють здійсненню правосуддя, правосвідомість яких є сукупністю правових поглядів і правових форм, що відповідають їм, які на підставі повсякденного досвіду людей відображають суспільне буття і правові явища [11, с. 19]. Правосвідомість таких осіб, як правило, є індивідуальною, оскільки ґрунтується на індивідуальному сприйнятті права кожної особи.

Зі вказаного вище, О. Коч робить обґрунтований висновок, що правосвідомість учасників процесу є видом правосвідомості, особливостями якого є специфічний вид правовідносин – процесуальні правовідносини. Характерним для визначення правосвідомості учасників процесу є встановлення статусу кожного учасника у межах конкретного процесу, їх приналежності до тієї чи іншої групи (виявлення групувої правосвідомості), соціального положення, рівня освіти (визначення індивідуальної правосвідомості) [7, с. 20].

В роботах Ю. М. Дмитрієнка правосвідомість розглядається як основа процесуального права та отожднюється з нормами процесуального права [12]. Зокрема, вказаний автор зазначає, що «норми процесуального права, сформовані у активній індивідуальній, персоналістичній діяльній правосвідомості суддів ... у численних нормативно-правових зразках прийнятих рішень – актах їх професійної правосвідомості, створюючих реальні та перспективні норми правосвідомості, стають, таким чином, рухомими нормами правосвідомості, а саме процесуальне право – правосвідомість» [12]. Зі вказаного автор робить логічний висновок, що «окрім процесуального права як правосвідомості в структурі права виділяється інший крупний структурний підрозділ – матеріальне право, здійснене процесуально як матеріальна правова свідомість. Процесуальне і матеріальне право, регулятивно реалізовані як процесуальна та матеріальна правосвідомість – одночасно самостійні та тісно пов'язані один з одним правові блоки» [12]. І далі Ю. М. Дмитрієнко підсумовує, що цілком імовірно, що ті групи процесуальних правових норм, які зараз займають місце підгалуздей, будуть перетворені в самостійні галузі (напри-

клад, адміністративно-процесуальне право – адміністративна правосвідомість, конституційно-процесуальне право – конституційна правосвідомість), а ті, що сьогодні виступають як процесуальні інститути у складі своїх «материнських» галузей, оформляться в підгалузі (наприклад, трудовий дисциплінарний процес – трудова правосвідомість, податково-процесуальне право – податкова правосвідомість) [12].

Вважаємо дискусійним термінологічне ототожнення процесу, процесуального права та правосвідомості. Однак, видається перспективною ідея виділення поряд з правосвідомістю в матеріально-правовому аспекті правосвідомості в процесуальному аспекті, або процесуальної правосвідомості. Так, А. Ратінов відносно сфери кримінального права та процесу аналогічно пропонує виділяти відповідно кримінально-правову та кримінально-процесуальну свідомість [13, с. 178]. Однак, Ю. М. Грошевий у статті «Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект» вказує на спірність позиції А. Ратінова, досліджуючи професійну правосвідомість судді та обґрунтувавши свою думку тим, що у кримінальному судочинстві професійна правосвідомість виконує свою функцію в цілому, а не в певних «сферах» застосування, та й межі між кримінально-правовою і процесуальною свідомістю невольним їй у реальному вираженні виступають у тій же єдності [14, с. 251-252].

Проте у разі дослідження правосвідомості учасників процесу в цілому, що включатиме не тільки правосвідомість судді, адвоката, прокурора, але й судового експерта, перекладача, а також позивача, відповідача, третіх осіб, інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, означений А. Ратіновим поділ здається не таким дискусійним.

Різні учасники процесу мають різні рівні процесуальної правосвідомості. Непрофесійні учасники процесу мають значно вужчий рівень або взагалі можуть не мати процесуальної правосвідомості, тобто можуть не мати уяви, як поводитися в залі суду. Саме тому суддя зобов'язаний відповідно до ст. 74 ГПК України роз'яснити учасникам процесу їх права та обов'язки. Вказаний обов'язок судді не розповсюджується на нього самого, оскільки презюмується, що його рівень процесуальної правосвідомості, тобто сукупність знань про процедуру розгляду господарської справи, сформований на належному рівні.

Висновки. На підставі зазначеного можна зробити наступні висновки:

- 1) загальний рівень правової культури суспільства безпосередньо впливає на рівень правової культури учасників господарського процесу;
- 2) правовий нігілізм не властивий учасникам судового процесу;
- 3) представляється обґрунтованим виділення правосвідомості в матеріальному (матеріально-правовому) та процесуальному аспектах.

Список літератури

1. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права / В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком, 1997. – 140 с.
2. Прохоров А. М. Правовой нигилизм // Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – Т. 17. – 616 с.
3. Виходець Є. Співвідношення понять «правова культура» та «правовий нігілізм» учасників процесу / Є. Виходець // Людина і закон: публічно-правовий вимір : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 7-8 листопада 2014 р. – У 2-х ч. – Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ», 2014. – Ч. I. – С. 116-118.
4. Константи́й О. В. Щодо проблеми правової культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні / О. В. Константи́й // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1. – С. 57-66.
5. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 603 с.
6. Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
7. Коч О. Правосвідомість учасників процесу / О. Коч // Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 21–22 листопада 2014 р. – Київ, 2014. – С. 18-20.
8. Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів [Електронний ресурс] / І. О. Панчук // Часопис Національного університету. «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 1(7). – С. 6. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf>.
9. Деменко О. І. Класифікація форм та рівнів правосвідомості: дискусійні питання / О. І. Деменко // Право і безпека : науковий журнал. – 2011. – № 2. – С. 56-61.
10. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мухін Віталій Володимирович ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2007. – 20 с.
11. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособ. / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
12. Дмитрієнко Ю. М. Підходи до дослідження процесуального права як правосвідомості та її місце в структурі права [Електронний ресурс] / Ю. М. Дмитрієнко // Эффективные инструменты современной науки – 2008 : ма-

териалы Международной научно-практической интернет-конференции (19-30 апреля 2008 г.): Publishing house Education and Science s.r.o, SCO: 27156877, Frydlanska 15/1314, Praha 8, MS v Praze, oddil C, vložka, 100614). – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/11_EISN_2008/Pravo/29291.doc.htm.

13. Ратинов А. Структура и функции правового сознания / А. Ратинов // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 178-187.
14. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект [Електронний ресурс] / Ю. М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4 (16). – С. 248-255. – Режим доступа : file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Unzap_2005_4_44.pdf.

Стаття надійшла 15.12.2014 р.

Т.В.Степанова, канд. юрид. наук, доцент
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра административного та хозяйственного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА УЧАСТНИКОВ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОЦЕССА

Резюме

В статье исследуется влияние, которое оказывают общая правовая культура, правосознание и правовой нигилизм общества на правовую культуру, правосознание и правовой нигилизм участников хозяйственного судопроизводства. Автор делает вывод, что правовой нигилизм не присущ участникам хозяйственного процесса. В статье разработана идея процессуального правосознания в хозяйственном судопроизводстве.

Ключевые слова: правовая культура, правовой нигилизм, правосознание, хозяйственный процесс, участники хозяйственного процесса.

T.V. Stepanova, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of of administrative and Economic Law
24/26, Frantsuzskiy Boulevard, Odessa, 65058, Ukraine

LEGAL CULTURE OF THE PARTICIPANTS OF THE COMMERCIAL COURT PROCEEDINGS

Summary

The subject of the article is an impact exerting by the general legal culture, legal conscience and legal nihilism of the society over the legal culture, legal conscience and legal nihilism of the participants of the commercial court proceedings. The author draws a conclusion that a legal nihilism is not inherent for the participants of the commercial court proceedings. The idea of the legal conscience of the commercial court proceedings is elaborated at the article.

Key words: legal culture, legal nihilism, legal conscience, commercial court proceedings, participants of the commercial court proceedings.